

systemic state, with its tight control over the economy. However, in any case, it faces tasks that are not ideological clichés, but common for the development of any civilization, installations. The future of Ukraine is connected with its constant movement, through post-industrial development, the realization of basic, civilizational rights and freedoms of citizens.

Keywords: *civilization, culture, dialogue, identity, modernity, society, politics, economy, culture, values, features, interaction, confrontation.*

УДК: 130.2:821.161

Н. Г. Мозгова

ПАРАДОКСАЛЬНІСТЬ ОЦІНОК ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЙ ХРИСТІАНСЬКОЇ АНТРОПОЛОГІЇ М. ГОГОЛЯ

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова
mozgova@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-9464-9852>

Анотація. *Стаття присвячена аналізу творчості однієї з найбільш суперечливих постатей у вітчизняній культурі XIX ст. – Миколі Васильовичу Гоголю (1809 – 1852). Розглядаються особливості становлення релігійної ідентичності письменника та її інтерпретація сучасниками та нащадками. Авторка намагається довести, що у М. Гоголя естетичне начало уособлювалось у художньому таланті, то його моральне начало знаходить свій прояв у його релігійному проповідництві, яке найбільш рельєфно представлено в його «Вибраних місцях із листування з друзями» і у «Роздумах про Божественну Літургію».*

Ключові слова: християнська антропологія, релігійне проповідництво, духовна криза, демонія безбожного світу, естетичний аморалізм, добро і зло.

Вступ

Микола Васильович Гоголь – одна з найбільш суперечливих постатей у вітчизняній культурі XIX ст. І досі тривають нескінченні дискусії на зразок: до західників чи слов'янофілів більше тяжів М. Гоголь за своїми уподобаннями? Переживав чи не переживав він тієї духовної драми, яка призвела до перевороту в його світогляді, що, у свою чергу, знайшло свій вираз у його кардинальному відході від художньої літератури і повному зануренні у пошук релігійної істини? Чи може цей пошук релігійної істини був притаманний М. Гоголю з дитинства і тільки з плином часу він нарешті звільнився від полону художнього таланту письменника і розгорнувся у сфері релігійного проповідництва?

Постановка мети і завдань

Мета дослідження полягає у теоретичній реконструкції умовляючих пошуків підвалин християнської антропології М. Гоголя. Дана мета реалізується у наступних завданнях: проаналізувати тексти тих творів письменника, в яких проглядається становлення релігійної ідентичності письменника; виявити ті суспільно-історичні умови, в яких формувалися підвалини світоглядно-релігійних поглядів М. Гоголя; показати парадоксальність та суперечливість інтерпретації сучасниками та нащадками М. Гоголя його християнської антропології; зіставити останню з тими теоретичними положеннями сьогодення, які залишаються зараз актуальними.

Методологія дослідження

У процесі даного дослідження були використані: герменевтичний метод – для тлумачення та інтерпретації автентичних методів історіографічного аналізу – для систематизації першоджерел та наукової літератури, які присвячені дослідженню творчого спадку М. Гоголя; порівняльно-історичний метод – з метою виявлення суспільно-історичних умов, за яких

формувалися релігійний світогляд письменника; компаративний аналіз – для порівняння світоглядно-філософських та релігійних уподобань М. Гоголя з його сучасниками; метод текстологічного аналізу – з метою урахування контексту в дослідженні творчого спадку великого письменника XIX ст. Поряд із вказаним, важливу роль відіграли такі загальнонаукові методи, як порівняння, аналіз та синтез, індукція та дедукція, абстрагування та конкретизація тощо.

Результати

На фоні сьогоденного інтересу до релігійності М. Гоголя, до його «Вибраних місць із листування з друзями» і до «Роздумів про Божественну Літургію», інтересу, який нерідко стимулюється відвертою гонитвою за модою, звернення і переосмислення творчості письменника такими вітчизняними релігійними мислителями, як М. Бердяєв, В. Завітневич, В. Зеньковський, Г. Флоровський, С. Франк наприкінці XIX – початку XX ст. було зумовлене зовсім іншими причинами. На ці причини безпосередньо вказував М. Бердяєв: «Мала відбутися духовна криза, мали бути розхитані всі основи традиційного інтелігентного світогляду, щоб по-новому розкрилася творчість великих російських письменників. Тільки тоді став можливим і інший підхід до Гоголя. Старий погляд на Гоголя, як на реаліста і сатирика, вимагав радикального перегляду» (Бердяєв 1990, 9). Цю ж думку підкреслює В. Зеньковський, що слава М. Гоголя завадила тодішньому суспільству сприйняти його як серйозного релігійного мислителя, але саме він «...вніс у життя ту тему, яка дотепер є однією з центральних тем духовних пошуків, – це тема повернення культури до Церкви» (Зеньковський 1999, 207).

Як справедливо відзначав С. Франк, «істинно значиме в релігійному дусі Гоголя лежить не в галузі позитивного будівництва» (Франк 1996, 308), а у галузі,

продовжує М. Бердяєв, – «демонії безбожного світу... У Гоголя було абсолютно виключне за силою відчуття зла... Творчість Гоголя є художнім одкровенням зла, як начала метафізичного і внутрішнього, а не як начала суспільного і зовнішнього. Гоголю не дано було побачити образів добра і художньо передати їх. У цьому була його трагедія» (Бердяєв 1990, 8). Цю ж думку підкреслював і М. Бердяєв, вважаючи М. Гоголя «найбільш загадковим російським письменником... Він значно загадковіший, ніж Достоевський. Достоевський багато зробив сам для того, щоб розкрити всі суперечності та безодні свого духу... Гоголь же заховав себе і забрав із собою у могилу якусь нерозгадану таємницю. Воістину є в ньому щось жакливе» (Бердяєв 1990, 8). Навіть В. Белінський – цей найбільш радикальний критик духовної прози письменника – висловив про М. Гоголя воістину пророчі слова: «Ще багато часу мине, і багато поколінь пройде життєвою нивою раніше, ніж Гоголя зрозуміє і належно оцінить більшість» (Кожушний 2008, 317).

Статус нечистої сили (зла) у гоголівському художньому просторі суттєво трансформувалася із безпосередньої присутності у ранніх творах («Вечори на хуторі біля Диканьки», «Страшна помста», «Портрет») до опосередкованої наявності у зрілих працях письменника. В таких творах як «Ніс», «Мертві душі» та ін. нечиста сила з'являється перед читачем вже тільки через своїх «агентів», тобто через приховані і завуальовані прикмети, такі як дорожня плутанина, речовез безладдя, гримаси персонажів та пиці звірів, нісенітні умовиводи героїв, тобто в усій сукупності гоголівського гротескного стилю. Феномен Мефістофеля, який стверджував, що «я є частиною цієї сили, що безмежно творить добро, але бажає зла» не співпадає з гоголівським розумінням співвідношення добра і зла. «У гоголівському художньому світі, – вказує Ю. Манн, один із найвідоміших сучасних дослідників творчості Гоголя, – загалом діє інший принцип: ірреальні сили хочуть зла і діють в інтересах зла; питання полягає лише у тому, наскільки це їм вдається» (Манн 2007, 707). Свого часу М. Кузанський вважав, що творити зло є страшним гріхом, але знати про нього є благом, оскільки було б незрозуміло, у який спосіб Бог є вільним від зла.

Обговорення

Трагізм М. Гоголя як художника і мислителя полягав у тому, що чим більше він хотів вивчати людей, осяяти любов'ю, тим більше він стикався з тими, хто жив за законом боротьби за існування. Чим більше він хотів познайомитися з істинними християнами, тим частіше у якості таких йому рекомендували торгашів, сенс життя яких складали акції і облігації. Одночасно цікавим є й той факт, що в тих творах, де М. Гоголю все ж таки вдавалося уникнути зображення негативних героїв (напр. «Миргород»), зникали і його знамениті ліричні відступи, його «незримі сльози крізь видимий сміх», зникала та вселенська скорбота і жалість до нещасних представників людського роду, яка геніально виразилася у здивованому питанні Акакія Акакійовича: «Навіщо ви мене ображаєте?», питанні, яке навіки залишилось стояти німим докором у вітчизняній культурі.

У пошуках істинних християн М. Гоголь йшов до Храму, а його направляли до банкірської контори або до борделю, запевняючи, що саме там знаходяться кумири, яким повинна вклонитися сучасна людина. В. Зеньковський вказує на цю суперечність у внутрішньому світі М. Гоголя як на «...проблему естетичного начала в людині. Гоголь вперше в історії російської думки підходить до питання про естетичний аморалізм, з надзвичайною гостротою ставить тему розходження естетичного і морального життя в людині» (Зеньковський 1999, 206).

Сутність естетичного аморалізму полягала у тому, що душа людини керується не моральним, а естетичним початком. Моральний принцип виявляється безсилим, бо душа воліє любити тільки прекрасне, а маленька людина є недосконалою, а іноді навіть потворною. Отже, естетичний початок за своєю сутністю завжди стоїть за межами моралі.

Усвідомлення цієї суперечності приводить письменника до створення естетичної утопії, суть якої полягала у безмежній вірі в силу мистецтва у збудженні людини до добра і любові. Крах цієї утопії хронологічно співпав з постановкою на сцені геніальної комедії М. Гоголя «Ревізор». Виявилось, що з появою цієї комедії людство ані трохи не змінилось на краще. Цей факт призвів автора «Ревізора» до глибокого душевного потрясіння, наслідком якого і стало повне занурення митця у пошук релігійної істини, яке, до речі, ніколи не припинялось і раніше, але було приховане його художнім талантом.

М. Гоголь приходив до висновку, що розірваність естетичного та етичного початків у душі людини може об'єднати щось більш глибоке, і цим глибоким може бути тільки релігія. Отже, тепер для митця лише релігія в змозі кардинально змінити душевний склад людини. Хронологічно це знайде своє вираження у знаменитих «Вибраних місцях із листування з друзями», поява яких стала повною несподіванкою для всієї культурної Росії тих часів. По-перше, всі чекали появи другого тому «Мертвих душ», і, по-друге, у цій книзі вперше читач побачив зовсім незнайомого М. Гоголя. Замість веселого, життєрадісного, благодушного гумориста з'явився ниючий мораліст, який займався лише самобичуванням та намагався при цьому все догматизувати і втиснути у сухі логічні схеми. Сам же письменник зовсім по-іншому оцінював появу своїх «Вибраних місць...», запевняючи друзів, що «книга моя є законним і правильним ходом мого внутрішнього зростання» (Завитневич 1902, 418). Зрозуміло, що «релігійний шлях Гоголя, – писав Г. Флоровський, – був дуже важким, у своїх поворотах і надломах він (цей шлях – Н. М.) не є зрозумілим і навряд чи взагалі його можна пояснити» (Флоровський 1998, 265).

Якщо естетичний початок уособлювався у гоголівському художньому таланті, то його моральний початок тепер знаходить свій прояв у його релігійному проповідництві. На думку одного з представників київської школи філософського теїзму кінця XIX – початку XX ст. В. Завитневича, «проповідник-мораліст у Гоголя спочатку мирно уживався з художником, причому перший ховався від людського ока за спиною другого. Коли ж із втратою творчої наснаги, художник у Гоголя почав поступово згасати, то у весь зріст постав проповідник-мораліст. Ось ця метаморфоза і кинулась

у вічі сучасникам, які заговорили про перелом, переродження і т. д. Гоголя, не даючи собі звіту в тому, у чому саме полягає сутність цього перелому» (Завитневич 1902, 405).

Слід підкреслити, що вище окреслене розуміння творчості М. Гоголя докорінно відрізнялося від інтерпретації гоголівського світогляду М. Добролюбовим, М. Чернишевським, В. Белінським. Особливо це стосувалося останнього. У своєму листі до Боткіна, В. Белінський з приводу «Вибраних місць...» Гоголя з обуренням писав: «...Гоголь – це Талейран, кардинал Феш, який все життя обдурював Бога, а перед смертю обдурив сатану» (Александровский 1902, 14), а у відповідь на лист самого автора «Вибраних місць...» В. Белінський звинуватив М. Гоголя, по-перше, у прагненні покращити своє матеріальне положення виходом у світ «Вибраних місць...», і, по-друге, в абсолютному незнанні душі народу. Закінчувався лист В. Белінського побажанням М. Гоголю відректися від останньої своєї праці («Вибраних місць...» – Н. М.) і цей тяжкий гріх спокутувати новими талановитими творами, подібними до «Мертвих душ».

Як відомо, існує два тексти відповіді М. Гоголя В. Белінському, які кардинально відрізнялись один від одного. Спочатку М. Гоголь написав дуже різкого листа, але оговтавшись, розірвав останній і відіслав В. Белінському коротку відповідь абсолютно іншого змісту.

Перший лист чітко вказував, що послання В. Белінського призвело на М. Гоголя жахливе враження. Гоголь писав: «Як мені захищатися проти ваших нападів, коли вони є недоречними? ...Своєкорисливих цілей я й раніше не мав, коли мене ще трохи займали спокуси світу, а тим більше тепер, коли мені вже слід думати про смерть... Нічого своїм твором я не хотів випрошувати. Це не в моїй натурі. Слава Богу, я полюбив свою бідність і не промінюю її на ті блага, які вам здаються такими привабливими» (Александровский 1902, 21). Далі М. Гоголь не тільки спростовує звинувачення В. Белінського, але й висуває нові на адресу свого опонента у досить різкій формі. Зокрема М. Гоголь стверджує, що «не може судити про російський народ той, хто прожив свій вік у Петербурзі, безперервно займаючись легкими журнальними статтями. Дозвольте мені виголосити, що я маю більше прав говорити про народ. Всі мої твори, за одностайним переконанням сучасників, показують знання... природи російського народу. Що ж ви винайшли такого, у чому проглядає це знання? ...Якими працями ви можете підтвердити це знання?» (Александровский 1902, 21). І нарешті, побажання М. Гоголя радикальному критикуві просякнуті не менш неприємними випадками, аніж попередні побажання радикального критика до М. Гоголя. Ось якими словами закінчує М. Гоголь свого листа: «Розпочніть вчитися. Вивчати тих поетів і письменників, які виховують душу, а журнальні заняття її лише вивітрюють. Пригадайте, що ви свого часу ледь-ледь вчилися і навіть не закінчили університетського курсу» (Александровский 1902, 21).

Другий лист, абсолютно іншого змісту, стверджував християнську покірність і християнське всепрощення. Отже, із текстів цих двох листів стає зрозумілим, що у цей період життя у внутрішньому світі М. Гоголя триває

ще невпинна боротьба між двома початками: прагненням відповісти на образу образою та вмінням прощати образу і не тримати у серці зла. Як видно, останній початок ще не став глибинною потребою душі письменника.

Згодом фізичні та моральні страждання останніх років життя М. Гоголя привели його до сакраментального висновку, що страждання складають закон духовного життя людини і тому у хвилини смутку Бог є значно ближчим до людини, аніж у хвилини безтурботного щастя. «Найкраще добро, яке отримав я у житті, – писав М. Гоголь у листі до С. Аксакова, – я здобув у хвилини смутку та туги; і ні за які скарби я не хотів би, щоб у моєму житті не було цих важких хвилин, від котрих ніла вся душа і вагався весь розум» (Завитневич, 1902, 340). Гоголь впевнений, що все від Бога, а отже, і страждання теж. Чому ж Бог їх нам посилає? – залишається, за М. Гоголем, Божою таємницею. Люди повинні лише покірливо підкорятися Божій волі, отримуючи користь для душі з усього, що нам надає Бог. Люди повинні просити під час молитви не про зменшення страждань, а про прозріння душі щодо таємничого смислу цих страждань. Ось чому М. Гоголь надає молитві такого важливого значення, вважаючи, що Бог не залишить того, хто молиться, навіть не дивлячись на слабкість та мізерність мотивів цих молитов.

Висновки

Слід підкреслити, що лише на межі XIX і XX ст. з'явилося і ствердилось кардинально нове бачення гоголівської творчості у працях таких релігійних філософів, як М. Бердяєв, В. Завитневич, В. Зеньковський, Г. Флоровський, С. Франк та ін. Але найбільш рельєфно дане бачення висловив В. Розанов у наступних пророчих рядках: «Нам весь час здавалось, що як і ми, він «боровся із сумною дійсністю»; половина його діяльності залишалася при такому погляді незрозумілою в ньому; незрозумілим лишається він весь як людина, з його болісними мандрівками із країни в країну, із жадобою бігти з рідної землі, за молитвами, аскетизмом, подорожжю до Єрусалиму, спалюванням 2-го тому «Мертвих душ». *Що нам за діло до нього* (курсив В. Розанова, – Н. М.); адже він ставав помічником для нас. Але велика людина варта того, щоб її розглядали у самій собі. В історії душі своєї, хоча б одиничної, він може бути більш значним, ніж все суспільство в цілому з історією своїх дрібних турбот, хвилювань, сподівань, злості» (Розанов 1998, 192).

Список літератури:

1. Александровский Г. В. Гоголь и Белинский. Памяти Гоголя. *Научно-литературный сборник, изданный Историческим обществом Нестора-летописца под ред. Н.П. Дашкевича*. К.: Типо-литография Р. К. Лубковского, 1902. С. 3-51.
2. Бердяев Н. Гоголь в русской революции. *Духи русской революции*. Рига, 1990. С. 8 -12.
3. Завитневич В. Религиозно-нравственное состояние Н. В. Гоголя в последние годы его жизни. Памяти Гоголя. *Научно-литературный сборник, изданный Историческим обществом Нестора-летописца под ред. Н.П. Дашкевича*. К.: Типо-литография Р. К. Лубковского, 1902. С. 338-424.
4. Зеньковский В. Николай Васильевич Гоголь / В. Зеньковский. *История русской философии*. В 2-х томах. Ростов-на-Дону, 1999. Т.1. С. 204-212.

5. Кожушний О. Homo divinus – homo divinus: Гоголь, або літературний шлях митця від етнографічно-містичної естетики до релігійної істини. Труды КДА. 2008. № 8. С. 316-335.
6. Манн Ю. В. Творчество Гоголя: смысл и форма. СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2007. 744 с.
7. Попович М. В. Микола Гоголь: Роман-есе. К. : Молодь, 1989. 208 с.
8. Розанов В. О Гоголе. Уединенное: Сочинения. М.: ЭКСМО-ПРЕСС, 1998. 912 с.
9. Флоровский Г. Пути русского богословия. К. : Христианско-благотворительная ассоциация «Путь к истине», 1991. 600 с.
10. Франк С. Религиозное сознание Гоголя. Русское мировоззрение. СПб. : Наука, 1996. 408 с.

References

1. Alexandrovskiy, G. 1902. "Gogol i Belinskiy" ["Gogol and Belinskiy"]. In Pamyati Gogolya. *Nauchno-literaturnyj sbornik, izdannij Istoricheskim obshchestvom Nestora-letopisca, Memory of Gogol. Scientific and literary collection published by the Historical Society of Nestor the chronicler*, edited by N. Dashkevich, 3-51. Kiev: Tipo-litografiya R. K. Lubkovskogo.
2. Berdyaev, Nikolay. 1990. "Gogol v russkoy revolyutsii" ["Hohol in the Russian Revolution"]. In *Duhi russkoj revolyucii, Spirits of the Russian Revolution*, 8-12. Riga.
3. Frank, Semen. 1996. "Religioznoe soznanie Gogolya" ["Hohol's religious consciousness"]. In *Russkoe mirovozzrenie, Russian worldview*. Spt: Nauka.
4. Florovskij, Georgij. 1991. *Puti russkogo bogosloviya* [Ways of Russian theology]. Kiev, Hristiansko-blagotvoritel'naya asociaciya "Put k istine".

5. Kozhushnyi, Oleh. 2008. "Homo divinus – homo divinus: Hohol, або literaturnyi shlyakh myttsia vid etnografichno-mystychnoi estetyky do relihiynoi istyny" ["Homo divinus – homo divinus: Hohol, or the literary path of the artist from ethnographic and mystical aesthetics to religious truth"]. *Trudy Kyivskoi dukhovnoi akademii: istoriia i suchasnist, Proceedings of the Kyiv Theological Academy* 8: 316-335.
6. Mann, Yuriy. 2007. *Tvorchestvo Gogolya: smysl i forma* [Hohol's creativity: meaning and form]. St. Petersburg, Publishing House of St. Petersburg. Un-ty.
7. Popovych, Myroslav. 1989. *Mykola Hohol: Roman-ese* [Mykola Hohol: Novel-essay]. Kyiv, Molod.
8. Rozanov, Vasilij. 1998. *O Gogole O* [About Gogol]. In *Uedinennoe: Sochineniya, Solitary: Writings*. Moscow, EKSMO-PRESS.
9. Zavitnevich, Vladimir. 1902. "Religiozno-nravstvennoe sostoyanie N. V. Gogolya v poslednie gody yego zhizni" ["Religious and moral state of N. V. Gogol in the last years of his life"]. In *Pamyati Gogolya. Nauchno-literaturnyj sbornik, izdannij Istoricheskim obshchestvom Nestora-letopisca, Memory of Gogol. Scientific and literary collection published by the Historical Society of Nestor the chronicler*, edited by N. Dashkevich, 338-424. Kiev: Tipo-litografiya R. K. Lubkovskogo.
10. Zenkovskiy V. 1999. *Nikolai Vasilievich Gogol* [Nikolai Vasilievich Gogol]. Vol. 1 of *Istoriya russkoj filosofii, History of Russian philosophy*, 204-212. Rostov-on-Don.

Н. Г. Мозговая

ПАРАДОКСАЛЬНОСТЬ ОЦЕНОК И ИНТЕРПРЕТАЦИЙ ХРИСТИАНСКОЙ АНТРОПОЛОГИИ М. ГОГОЛЯ

Статья посвящена анализу творчества одной из самых спорных фигур в отечественной культуре XIX в. – Николаю Васильевичу Гоголю (1809 – 1852). Рассматриваются особенности становления религиозной идентичности писателя и его интерпретация современниками и потомками. Автор пытается доказать, что у Н. Гоголя эстетическое начало олицетворялось в художественном таланте, его нравственное начало находит свое проявление в его религиозном проповедничестве, которое наиболее рельефно представлено в его «Избранных местах по переписке с друзьями» и в «Размышлениях о Божественной Литургии»

Ключевые слова: христианская антропология, религиозное проповедничество, духовный кризис, демония безбожного мира, эстетический аморализм, добро и зло.

N. Mozghova

PARADOXICAL ASSESSMENTS AND INTERPRETATIONS OF M. HOHOL'S CHRISTIAN ANTHROPOLOGY

Introduction. Mykola Hohol is one of the most controversial figures in the native culture of the XIX century because of endless discussions like: Did Hohol gravitate more towards Westerners or Slavophiles according to his preferences? Did he or did he not experience the spiritual drama that led to a revolution in his worldview, which, in turn, found its expression in his radical departure from fiction and complete immersion in the search for religious truth? Perhaps this search for religious truth was characteristic of Hohol since his childhood, and only in the course of time did he finally free himself from the captivity of the writer's artistic talent and develop in the field of religious preaching. **The aim** of the study is to theoretically reconstruct the speculative searches for the foundations of M. Hohol's Christian anthropology. This goal is realized in the following **tasks**: to analyze the texts of those works of the writer, which show the formation of the writer's religious identity; to identify the socio-historical conditions in which the foundations of M. Hohol's ideological and religious views were formed; to show the paradoxical and contradictory interpretation of M. Hohol's Christian anthropology by contemporaries and descendants; to compare the latter with those theoretical provisions of the present that remain relevant nowadays. In the process of this research, the following methods were used: hermeneutical method – to interpret and explain the authentic methods of historiographical analysis, to systematize primary sources and scientific literature devoted to studying the creative heritage of M. Hohol; comparative-historical **method** – to identify socio-historical conditions under which the writer's religious world-view was formed; comparative analysis – to compare the ideological, philosophical and religious preferences of M. Hohol with his contemporaries; a method of textual analysis – in order to take into account the context in studying the creative heritage of the XIX century. Along with this, such general scientific methods as comparison, analysis, and synthesis, induction and deduction, abstraction and concretization, etc. played an important role. **Conclusions.** It should be emphasized that only at the turn of the XIX and XX centuries did a radically new vision of Hohol's creativity appear and establish itself in the works of M. Berdyaev, V. Zavitnevich, V. Zenkovskiy, H. Florovskiy, S. Frank and others. But this vision was most clearly expressed by V. Rozanov saying that M. Hohol seemed to be struggling with a sad reality; half of his activities have remained incomprehensible within him with such a view; he remains incomprehensible entirely as a person, with his painful wanderings from country to country, with the thirst to escape from his native land, with prayers, asceticism, the journey to Jerusalem, the burning of the volume of "Dead souls". What do we care about him (italics by V. Rozanov – N. M.); after all, he became an assistant to us. But a great man is worth considering him/her within him-/herself. In the history of his soul, at least a single one, he can be more significant than the whole society as a whole with the history of their small worries, excitations, hopes, anger" (Rozanov 1990, 192).

Keywords: Christian anthropology, religious preaching, spiritual crisis, Demonia of the godless world, aesthetic immoralism, good and evil.